

ՈՍՏՈՍՏԵԼՈՎ ԴԱՐԷ ԴԱՐ

Մնանկութեան դուռը հասնող վաճառականի մը պէս, որ վերջին հարուածէն առաջ միտքը կը բերէ հին առնելիքները՝ երբ այլեւս դրամադուլուս չէ մնացած ձեռքը, յաճախ կը քրքրենք մենք ալ մեր պատմութեան տոմարը՝ մեր հոգեկան սնանկութիւնը սկսիսկիւ համար հին օրերու փառքերով:

Մեր երէկը կը պրպտենք յաճախ՝ դարադարձներ ճարելու համար: Մեծ թուականներ տօնելու մարմաջէն չի դար միայն մեր այդ մտահոգութիւնը. լաստեր է որ կ'որոնենք որպէսզի հեղեղը մեզ չքշէ չտանի: Կ'ուզենք մեր անցեալ փառքերուն կառչել:

Ռուսներուն ժխորը չթողուց որ անցեալ տարի մեր միտքը դան մեր մեռելները: Մեր նոր հոգերուն մէջ՝ անտեսելիք մեր ակնածանքի տուրքը տալ անոնց որոնց դարադարձը կը զուգադիպէր անցնող տարուան: Ոչ իսկ առիթ ունեցանք յիշելու դանոնք: Եթէ յիշէինք ալ՝ ո՛վ սիրտ ունէր տօն ու հանդէս սարքելու, երբ աշխարհ արին ու արցունք կու լար:

Որո՞ւն մտքէն անցաւ, օրինակի համար, թէ ճիշդ մէկ դար առաջ, Պոլսոյ մէջ, ծնած էր Մաղաքիա Օրմանեան: Գիտեմ՝ շատեր քրթմնջիւն մը պիտի ունենան հիմա, երբ Օրմանեանի անունը լսեն: Գիտեմ նաեւ որ շատերս երբեմն խէթով նայեցանք անոր: Բայց երբ սառն սիրտով դատենք հիմա մենք մարդը որ Պոլսոյ նախկին Պատրիարքը եղաւ, բայց մանաւանդ երբ նժարը դնենք իր մտաւոր վաստակը նկարագրի իր վրէպներուն դիմաց, պիտի չկրնանք այլեւս առանց պատկառանքի արտասանել անոր անունը: Եւ յետոյ, մտածենք թէ ի՞նչ ըրին իրմէ վերջ եկողները պատրիարքական աթոռին վրայ, կամ թէ ի՞նչպէս ուրիշներ դացին անվաստակ դերեզման մը տան՝ իրենց կեանքին մէջ միայն պորտ բուծանելով: Օրմանեան, դոնէ, «Ազգապատում»ի երեք պատկառելի հատորները ձգեց մեզի:

Ու ո՛վ յիշեց թէ անկէ ալ դար մը առաջ, 1741ին, մեռած է Յովհաննէս Կոլո՛տ բայց մեծ Պատրիարքը, մարդ մը որ կրթութեան մասին խորհած է այն օրերուն՝ երբ հիմա իսկ հոգեւորականներ ունին որ կղպած են իրենց հոգին ու միտքը, մարդ մը որ իբր անմիջական յաջորդ թողուց իր ձեռնաստունը՝ Յակոբ Նալեան, մէկը այն հաջուադիւտ մտաւորականներէն որոնք պատուած են Պոլսոյ պատ-

րխարքական աթոռը իրենց մտքի ու հոգիի սլաշարով:

Անցեալ տարուան ընթացքին՝ ոչ ալ առիթ ունեցանք յիսնամեակներ ջոկելու, ինչպէս սովոր ենք ընել քանի մը տասնեակ տարիներէ ի վեր, վերապրելու համար մեր մօտաւոր երէկը եւ ոգեկոչելու համար սերունդը որ մեզ նախորդեց:

Կրցա՞նք յարդանքի մեր խունկը ծխել ի յիշատակ երգիծանքի մեծ վարպետին, որ հողը մտեր էր կէս դար առաջ, 1891 Մայիս 27ին: Կ'արժէր որ նոր սերունդն ալ ճանչնար հարեւանցի կրթութեամբ, բայց խոր տաղանդով մեծ հեղնաբանը՝ որ Յակոբ Պարոնեանը եղաւ եւ որուն ստեղծած հերոսները դեռ կ'ապրին: Արիստոզոմ աղաները եւ անոնց խունկ ծխող Մեծապատիւ Մուրացկանները միշտ պիտի ըլլան՝ անուն ու տարազ միայն փոխելով, քանի մարդոց մէջ շոյուելու բնագդը տեւէ:

Հայ բեմին փարքը, Պետրոս Ադամեանն ալ յիսուն տարի առաջ էր փակեր աչքերը, 1891 Յունիս 2ին, ու չկրցանք ոգեկոչել զանիկա եւս: Մարդ մը որ հայ բեմին վրայ ցաթեր էր արեւու մը պէս ու օտարներ իսկ զմայլանքի կանչեր, զինք այլեւս յիշող մը չունի: Որքան ճիշդ էր ըսեր ինքն իսկ՝ բեմի արուեստադէտին համար.

Նըկարչիմ մնայ գէթ յիշատակն ի կըտաւ,
Փիղիատայն ի կընի.

Կ'ամիստամայ քեզ հետ համեմարն, եւ գոյիմակ
Կ'ուտէ հազոյն սեւ ճընի...

Ադամեան ալ իր հանճարը հե'տը տարաւ...

Նոյն տարին, Մարտ 13ին, մեռած էր հայ բեմի ուրիշ վաստակաւոր մը, Պետրոս Մաղաքեան: Նուազ տաղանդով քան իր անուանակիցը, բայց ան ալ մէկն էր եղեր հայ բեմի նախակարապետներէն, որոնք տքնութեան ու յաճախ տառապանքի դիմով փորձեցին հայ թատրոնը ստեղծել, ինչպէս Վարդուիան ու Ֆասուլեան, ինչպէս Մաղաքեան ինքը, ինչպէս եւ վերջինը իրենց սերունդին որ ի վերջոյ ստիպուեցաւ Թուրքին ի սպաս դնել իր կեանքին քառասուն տարիները, Մարտիրոս Մնակեան:

Այդ միեւնոյն տարին, Մարտ 15ին, իր աչքերը փակեր էր Պաշտուր Միսաքեան ալ զոր մեզմէ առջի սերունդը «պուէտ» էր կոչեր: Գրական մեծ վաստակ մը թողած չէ ետին. բայց իր շունչը թողած է՝ կ'ըսեն՝ սերունդի մը վրայ որ Սկիւտարի ճեմարանին նըստարաններէն անցաւ, ինչպէս Դուրեանն ու Մրմրեանը, Սիպին ու Գիւրճեանը:

Այդ տարուան մէջ էր դարձեալ, Յուլիս 21ին, որ Բրիտոստուր Ղազարոսեան մտեր էր հողը: Նոր սերունդը ոչ իսկ անունը դիտէ այս համեստ մարդուն՝ որ իր կեանքին քանի մը տասնեակ տարիները

քամեց խոնարհ խաւերուն լոյս տալու համար, հոն Ղալաթիւս, նոյնքան համեստ այդ թաղը՝ որ զարիւղներուն թաղն էր, եւ ուր, յետոյ, պիտի կանգնէր հայկական կրթութեան ամէնէն տաք վառարանը՝ Կեդրոնականը:

Ու եթէ պէտք ըլլար յիշել դեռ ուրիշ մահեր՝ 1891ը առած տարած էր մեզմէ շատերը մեր հանրային դէմքերէն, — Մակար Կաթողիկոսը, զոր հիմա տարբեր կը դատենք իսն Մակար — Մելքիսեդեկ վէճի օրերուն, երբ դեռ կ'նուար մարդոց արիւնը տարբեր պատրանքներու բոցով, «Վահան Էֆէնտին», Դրան պաշտօնեայ՝ ճի'շդ է, բայց հայ հոգիով մարդ՝ որուն սեմէն հայ դրականութեան եկաւ Սրբուհի Տիւսաբը, Յովհաննէս Միւսէնտիսեան, տպագրիչ ու գրաձուլիչ՝ որ թուրք տպագրութիւնը եւս օժտեց նորահնար տառերով, Հայր Սերոբէ Տէրվիշեան՝ բանասէր, որ մէկը եղաւ հնդեւրոպական նախալեզուն պրպտողներէն:

Ասոնցմէ ոչ մէկը մեր մտքէն անցաւ: Ծիւղ է, նոյն դժի դէմքեր չեն մեր բոլոր թուածները՝ բայց, եթէ բնականոն ըլլար տարին, պիտի կրնայինք ոգեկոչել զանոնք բոլորն ալ, ամէն մէկը իր արժանի չափով:

Թնդանթներու որոտը այս տարի ալ կղպած է մեր հոգիները: Կապը խզուած գաղութէ դաղութ, ու կասած մտքի ճիւղերը որոնք երբեմն կը բռնկէին չըջանէ չըջան, գոնէ մէկ վանքէն միւսը: Ոչ մէկը մեզմէ ուժ ունի ձայն տալու միւսին: Ու երանի՜ տանք եթէ տեղ տեղ ուխտիսներ կը շնչեն տակաւին, ու անհատներ կան դեռ՝ որ կը փորձեն ջահը վառ պահել:

Սպասենք բնականոն օրերու որպէսզի մեր դրական կեանքը դարձեալ մտնէ իր հունը: Բայց, հակառակ մեզ լլկող հոգերուն, կ'արժէր որ պահ մը ոստոստէինք դարէ դար՝ դարադարձներ որսալու համար Հայոց Պատմութեան մատենանէն. ատով թերեւս պահ մը մեր ուղեղը հեռանար փոթորիկէն որ կ'որոտայ մեր շուրջը:

242

Տրդատ, երկամեայ պատանի, կ'ապաստանի հռոմէական արքունիք: Թուական մըն է Հայոց պատմութեան մէջ՝ որ ճակատագրական պիտի դառնար հայ ժողովուրդի յետագայ կեանքին համար: Իր հայրը, Սոսրով, Պարսիկներու կողմէ դաւով սպաննուած՝ Տրդատ կ'ազատի ու կ'երթայ մեծնալ Հռոմի մէջ: Տարիներ յետոյ, 287ին, պիտի դար դրաւել Հայաստանի դահլը, Դիոկղետիանոս կայսեր օգնութեամբը, ու առասպելներով ընդելուզուած դրուազներէ վերջ՝ Լուսաւորչի հետ մէկտեղ՝ քրիստոնեայ պիտի դարձնէր մեզ:

642

Ոստում մը չորս դար:

Արաքնները կը գրաւեն Դուինը, ու մեր պատմութեան մէջ դժընդակ թուական մը կը բանան: Դեռ նոր է սկսած արար ժողովուրդին վերելքի թափը, ու առաջին արշաւանքի դաշտերէն մէկը Հայաստանը կ'ըլլայ, որուն մայրաքաղաքը կը մտնէ արաքական բանակը ճիշդ Մնունդին օրը, Յունուար 6ին, սուրէ կ'անցընէ 12·000 բնակիչ, յետոյ կը քաշուի՝ 35·000 հոգի գերի տանելով հետը: Յաջորդ տարիներուն ալ Արաքնները պիտի շարունակէին իրենց արշաւանքները դէպի Հայաստան, 652ին վերջնապէս ենթարկելու համար դայն իրենց լուծին, որ պիտի տեւէր աւելի քան երկու դար, մինչեւ 885:

1042

Չորս դարու նոր ոստում մը մեզ կը հասցնէ Գաղիկ Բ.ին: Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ճակատագրական թուական մը առաւ: Այն տարին մեռած էին Սմբատ Գ. եւ Աշոտ Դ., ու դահ էր բարձրացած Գաղիկ Բ., Աշոտի որդին, որ Բագրատունեաց Հարըստոսեան վերջին շառաւիղը կ'ըլլայ. իր եղբրական վախճանէն վերջ, 1079ին, Կեսարիոյ մօտ, յոյն զինուորներու ձեռքով, Հայաստան շուտով պիտի կործանէր ինքն ալ:

1142

Այս տարին Երուսաղէմ կը գտնենք Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսը: Հայ եկեղեցւոյ պետը Ս. Քաղաք կ'երթար Մովսէսի իր կաթողիկոսարանէն՝ ոչ թէ սովորական ուխտի մը, այլ հոն չփում մը ունենալու համար հոռմէական եկեղեցւոյ ներկայացուցիչ Ալբերիկոս կարտինալին հետ, որպէսզի դաւանական թիւրիմացութիւնները հարթէ եւ Հռոմի համակրանքը շահի այնպիսի պահու մը երբ սգաւոր էր Կիլիկիոյ դահը, որովհետեւ Լեւոն գերի տարուած եւ բանտարկուած էր Պոլիս, ու Յոյները տիրացած էին Կիլիկիոյ: Անմիջական բարիք մը չբերաւ Կաթողիկոսին այս հանդիպումը, ոչ ալ չփում մը որ տեղի ունեցաւ յետոյ Հռոմի եւ Մովսէսի միջեւ, բայց ան մեզ կը վկայէ այն մտահոգութեանց մասին զորս Հայ. եկեղեցւոյ պետերը իրենք ալ կ'ունենային յաճախ հայ անկախութեան ի պաշտպանութիւն: (1445ին էր որ Թորոս պիտի վերականգնէր իր հօր իշխանութիւնը՝ Յոյները վտարելով երկրէն):

1242

Այլապէս եղբրական տարի հէք Հայաստանին համար: Բաջու խան, Չարմաղանի յաջորդը, կ'ասպատակէ Կարին ու Հայաստանի ուրիշ քաղաքները՝ որոնք ենթակայ էին Գոնիւայի սուլթանութեան:

1342

Պարսիկները կը գրաւեն Անին: Նորէն կ'արիւնի Հայոց պատմու-

թիւնը, որ այլեւս հալածանքի ու տառապանքի վեց դարեր պիտի շարէր իր ետին:

1442

Կը մեռնի Կիրակոս Վերապեցի Կաթողիկոսը, հաղիւ տարի մը շնչելէ վերջ էջմիածնի կամարներուն տակ: Տարի մը առաջ էր որ կաթողիկոսական աթոռը էջմիածին փոխադրեր էր Կիրիկիայէն:

1542

Ստեփաննոս Ե. Սարմատեցի կաթողիկոսական դահ կը բարձրանայ, ու քանի մը տարի վերջ առաջին քարը կը դնէ հայկական դատին: Երբ Պարսից Թահմազ Շահին եւ Օսմանեանց Սուլթան Սիւլէյմանի միջեւ մղուած կռիւններու ընթացքին (1549-1552) Պարսիկները կ'աւերեն ու կ'աւարեն հայկական գաւառները, Ստեփաննոս կ'երթայ նախ Հոռոմ՝ Կաթողիկ Եկեղեցւոյ պետին միջամտութիւնը խնդրելուն, յետոյ Գերմանիա եւ Լեհաստան՝ քրիստոնեայ դժբախտ Ժողովուրդի մը ճակատադրով հետաքրքրելու համար զանոնք: Անպտուղ կապնի այս փորձը, ինչպէս այն առաքելութիւնը զոր 1563ին Եւրոպա պիտի ղրկէր իր աթոռակիցն ու յաջորդը՝ Միքայէլ Ա. Սեբաստացի. բայց այս փորձերը եղան հայկական դատին առաջին հանգրուանը՝ հայ տառապանքը Եւրոպային պատմելու եւ անոր գուժը մուրալու...

1642.— Խաչատուր Սեբաստացի պատրիարք կ'ընտրուի Կ. Պոլսոյ Կիրակոս Երեւանցիի տեղ: Յիշեցինք այս երկու անունները՝ յիշելու համար նաեւ անունը Կղեմէս Գալանոսի, լատին կրօնաւոր, որ սոյն երկու պատրիարքներուն թոյլտուութեամբ կրօնի դասեր կու տար նոյնիսկ պատրիարքարանի մէջ, ուրկէ պիտի քէշր սակայն քիչ վերջ Խաչատուրի յաջորդը Դաւիթ Արեւելցի, ամուլթեան մատնելով այսպէս Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ հռովմէադաւանութիւն տարածելու այս առաջին փորձը:

1842.— Կը վախճանի Յովհաննէս Կարբեցի Կաթողիկոսը, որուն օրով էր որ, 1836 Մարտ 11ին, Պոլսէն ինչ կը տրուի, Հայ Եկեղեցւոյ վրին անցուած լուծ՝ որ հայ Ժողովուրդը ամբողջ դար մը պիտի կաշկանդէր իր ազգային վերելքին մէջ, ռուս տիրապետութեան տակ:

X

Ու եթէ փորձենք քրքրել մեր անիշական երէկը՝ պիտի տեսնենք որ այս տարի եւս կը լրանան կարգ մը յիսնամեակներ:

Այսպէս, Գարեգին Նպիսկոպոս Սրուանձտեանց կը մեռնի 1892 Նոյեմբեր 17ին Պոլսոյ մէջ: Ձեռնասուն Խրիմեանի, ան առաջին ախոյեաններէն մէկն է որ յանձն առաւ լոյս տանիլ գաւառ, բայց մանաւանդ գաւառի լոյսը բերել հայ գրականութեան: Ան էր որ հայ հոգիին անձանօթ գանձերը պրպտեց, ու տոհմիկ գեղեցկութեանց պատուաստը բերաւ: Ան էր որ հայ «Фольор»ը պրպտեց ոչ թէ իբրեւ

բանասիրական փշրանք, այլ արուեստագէտի մը մտահոգութեամբ: Իրմով կը բանայ հայ ժողովուրդը իր հոգին, ու իրմով կը սկսին հին հին ոգիները արթննալ իրենց դարաւոր փառքը պատմելու: «Թորոս Աղբար», «Համով Հոտով», «Գրոց Բրոց», «Հնոց Նորոց», «Մանանայ» մէկ մէկ փարոսներ եղան որ մեր նոր դրականութեան նոր ուղիներ ցոյց տուին: Ինքն էր որ «Մասունցի Դաւիթ»ը արթնցուց իր դարաւոր քունէն՝ որպէսզի դայ արթնցնէ մեր հոգիները:

Որքէն Նարպէյ եւս կը վախճանի այդ տարին, Նոյեմբեր 4ին: Որհնդաւոր քօղի մէջ պլլուած է իր մահուան պարագան, որովհետեւ ըսողներ կան թէ քնական մահ մը էր իրը եւ թէ ան զօհ է եւրլորդի ատելութեան: Ինչ որ ալ ըլլան իր մահուան շարժառիթները, կամ վրէպները որոնք վերագրուեցան պահ մը իրեն, Նարպէյ մէկն է մեր նոր դրականութեան ամէնէն համակրելի դէմքերէն: Միութեանց ծոցին մէջ ծլած, ու յետոյ Հայ. Եկեղեցւոյ գերկը դարձած Ամբոստիոս Գալֆայեանի, Գաբրիէլ Այվազովսքիի եւ Սարգիս Թէոփորոսի հետ, Նարպէյ ամբողջ երեսուն տարի կարկառուն դէմք մը հանդիսացաւ հայ հոգեւորականութեան մէջ, իբրեւ քերթող եւ իբրեւ հռետոր, պատկառելի՝ իր լեզուագիտութեամբ, ու իր արտաքին զեղեցկութեամբ, հանգամանք՝ որ զինքն ալ պտտցուց յորիմեանի հետ արքունիքէ արքունիք, այսինքն դռները աշխարհի մեծերուն՝ հայ ժողովուրդին համար անոնց դուրը հայցելու...

Սրապիոն Հեքիմեան կը մեռնի նոյն տարուան Մարտ 8ին: Նոր սերունդին բան մը չի խօսիր այս անունը. բայց անոնք որ պիտի սերտեն օր մը հայ մշակոյթի պատմութեան սոյն վերջին դարը՝ պիտի խոնարհին այս անունին առջեւ ալ, որովհետեւ մէկն էր ան ալ այն քանի մը նախակարապետներէն որոնք եւրոպայէն փորձեցին լոյս բերել Հայուն, առաջին հերթին հայ բեմ ու հայ բեմական դրականութիւն ստեղծելով: Սրապիոն Հեքիմեան՝ արդարեւ՝ մէկն է հայ թատրոնի հիմնադիրներէն, ու եթէ իր դրած թատերախաղերը չեն դիմանար նոր օրերու դատաստանին, բայց անոնցմով էր որ սնաւ հայկական բեմը իր խանձարուրդին մէջ: Սրապիոն Հեքիմեան, Սրապիոն Թղլեանի եւ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի հետ մէկտեղ, մէկն է առաջին դայակներէն՝ որ զիեցուցին հայ թատերական շարժումը իր առաջին թոթովանքներուն մէջ:

Ու վերջապէս յորիմեան 1892 Մայիս 5ին Կաթողիկոս կ'ընտրուի: Ա'ս ալ թուական մըն է Հայոց պատմութեան մէջ: Ոչ թէ անոր համար որ հայ ժողովուրդի միահամուռ կամքը ուղեց փառքով պսակել Երուսաղէմի աքսորականը՝ զայն Լուսաւորչի աթոռը բազմեցնելով, այլ որովհետեւ այդ դէպքը խորհրդանշան մըն է ինքնին: Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան ծարաւն է որ կը պոռթկայ մէկէն իջ-

միածնի կամարներուն տակ, ու կը հաւատայ որ Հայոց Հայրիկը զինք պիտի առաջնորդէ Աւետեաց Երկիր: Ու կէս դարը որ անկէ վերջ եկաւ՝ շրջան մըն է պայքարի ու տքնութեան, յոյսերու եւ յուսախաբութեանց, յաղթանակի ու պարտութեան: Բայց հակառակ բոլոր փորձութիւններուն ու աղէտներուն, արեան ու սուգին, միշտ բռնկած կը մնայ ազատութեան ծարաւը ու հաւատքը Աւետեաց Երկիր հասնելու:

×

Ոստոստելով դարէ դար ու դէպքերն ու դէմքերը վերլիչելով, արծեա պահ մը կը սփոփուի մարդուս հոգին: Աւերակները կը ժըպտին մեզի ու մեռելները մեր մէջ կ'արթննան: Անցեալն է որ մեզ կը պատմէ իր շիջած փառքերը ու մենք կ'ամջնանք մեր կոնակի ցնցոտիներէն:

Մեռելները վերլիչած ատեն բան մը կը թարմանայ մեր ներսը:

Պուրէշ, 1942 Մարտ

Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ

Ն Շ Խ Ա Ր Ն Ե Ր

« ... Հայը հին անցեալ մ'ունի, որուն վրայ բաւական լիաճեռն ծաղիկներ թափեցին դպրոցական հոետորներ՝ ազգն ոգեւորելու յուսով՝ մինչդեռ այն ազգը փուչերու եւ տատակներու վրայ կ'ննջէր եւ կը տառապէր: Այժմ հոետորական ծաղիկները հին անցեալին հետ թոռեցան իրաւ, առանց պտղատու ծիւ մը թողլու ներկային մէջ, վասն զի հինին եւ նորին մէջ վիհ մը կայ, բայց նոր անցեալ մը կազմելու միջոցներն եւս ապարդիւն մնացին եւ մեր ապագան գրեթէ վիժելու աստիճանին հասուցին: Ի՞նչ է ասոր պատճառն. երկու ծայրայեղ դրութիւն. առաջինն՝ այսինքն հնապաշտները նոր Հայն՝ ինչպէս որ է՝ հին Հայաստանի մէջ ամբարկել կամեցան, երկրորդն՝ նորապաշտներն ազգն իր հին անցեալէն գլխովին կտրել եւ նոր աշխարհի մը մէջ բնակեցնելու ելան, ուստի ծագում առաւ իր ազգային արդի տարտամ, երերուն եւ անշէն վիճակն եւ մեզ տարաւ Կիւլիվէրի Լակառօ քաղաքն ուր ամէն հին բան նորոգ շինելու համար կ'քանդեն պատմութիւն, աւանդութիւն, գրականութիւն, տուն, եկեղեցի, եւ բնիկներն աստանդական կ'թափառեն՝ մինչեւ որ տեղաւորուին, եթէ երբեք կարենան»:

Ժողովուրդ մ'իւր անցեալէն զատելը լեռնին մահացնել է. միմիայն անցեալին մէջ պահելը՝ հաշմել:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

(Հայկական Նամականի, Յառաջաբան, 1872)